

ПРО АКЦЕНТУАЦІЙНИЙ СПОСІБ СЛОВОТВОРЕННЯ

У статті з'ясовано функційне навантаження наголосу при розмежуванні й аналізі двох типів омографів. Цю проблему розглянуто із словотвірного погляду, наголос визначається як словотворчий засіб, за допомогою якого утворюються нові слова різних морфологічних класів. Поставлено питання про існування акцентуаційного способу словотворення, визначено його статус.

Ключові слова: омографи, наголос, словотворчий засіб, акцентуаційний спосіб.

В українській мові, як і в інших східнослов'янських, закріпився термін «словесний» наголос, тобто наголос, що є індивідуальною ознакою кожного слова як фонетичного явища, де наголошується певний склад слова (перший, другий, третій і т. д.). Однак для аналізу акцентуації слів різних морфологічних класів цей термін не зовсім підходить, бо наголос виступає як явище морфологічне, а не фонетичне, оскільки він закріплений не за відповідним складом, а за певною морфемою, бо кожна частина мови має свою морфемну структуру, а не склади. Тому ці два акцентуаційні аналізи треба чітко розмежовувати, а не підмінювати¹, хоч у середній та вищій школі (та й акцентологічних дослідженнях) в усному літературному та розмовному мовленні часто на рівні узусу говорять про наголошування складів, а не морфем. Правда, дехто з лінгвістів уважає, що для встановлення місця наголосу спершу треба визначити наголошену морфему і лише потім — склад у межах цієї морфemi². Звичайно, у синтагматичному плані наголос як суперсегментне явище сприймається разом із фонемною будовою слова. Проте він характеризується також парадигматичними властивостями, відіграючи важливу роль у парадигматичному існуванні слова, але слова як граматичної одиниці, а не як одиниці лексичної — компонента словникового складу мови. У парадигматичному плані основна функція наголосу полягає в тому, що він виступає засобом упорядкування парадигми відповідних повнозначних частин мови³. Тому й потрібно розрізняти дві характеристики наголосу — синтагматичну і парадигматичну.

Слово, як відомо, виступає ще й як лексична одиниця, що підлягає акцентуаційному аналізу з використанням тих самих термінів, що й при фонетичній характеристиці слова. Наголос, таким чином, виступає як індивідуальне (фонетичне, лексичне) і категоріальне (граматичне) мовне явище.

---

¹ Докладніше про це див.: *Винницький В. М.* Деякі теоретичні питання акцентології // *Мовознавство*.— 2003.— № 5.— С. 20–21.

² *Курилович Е.* Структура морфем // *Очерки по лингвистике*.— М., 1962.— С. 76–77.

³ *Винницький В. М.* Знач. праця.— С. 20–21.

Я. Рудницький, аналізуючи наголос як функційну проблему, твердить про словотвірну функцію українського наголосу у прикметниках *хлібний* (що стосується хліба) — *хлібний* (багатий на хліб), заперечних займенниках *ніхто* й *ніщо* в непрямих відмінках: *нікого* (немає кого) — *нікого* (жодної людини) і под.; прислівників: *ніде* (немає де) — *ніде* (у жодному місці)⁴; у дієсловах при утворенні виду (*внести* — *внести* і под.), часу (*пізнав* — *пізнав* і под.)⁵. Проте в цих дієсловах наголос виконує не словотвірну, а формотворчу (форморозрізнявальну) функцію, бо служить засобом диференціації форм доконаного й недоконаного виду і форм теперішнього та простого майбутнього часу. Про істотну функційну роль наголосу у словотворенні (його словотвірну функцію), що «сильно виявляється в законі розрізнення однакових слів, — той чи інший наголос надає таким словам і різного значення», — пише і І. Огієнко⁶. Тут ідеться про словотвірну роль українського наголосу — його функційне навантаження. Однак цю проблему можна розглядати і з іншого боку — із словотвірного погляду — як явище свого власного рівня.

В україністиці є згадки про існування фонетико-акцентуаційного способу словотворення⁷. Так, С. Самійленко, висвітлюючи способи словотворення в діяхронному аспекті, відзначає серед різних словотворчих засобів «переміщення наголосу (*приклад* — *приклад*)», а в іншому місці зауважує: «Вимагає уточнень, конкретизації і фонетико-акцентуаційний спосіб словотворення — спосіб зміни місця наголосу в словах для розрізнення їх значень. Появляються так звані омоніми-омографи, що виникають внаслідок розщеплення значень вихідного слова (*варення* — *варення*, *приклад* — *приклад*, *тепло* — *тепло*), внаслідок змін фонетичної будови слова (*обід* ← др. *обѣдъ*, *обід* ← др. *обводъ*), внаслідок збігу граматичних форм різнокореневих слів (*жила* — *жила*) або ж слів різномовного походження»⁸.

Згодом щоразу частіше висловлюються міркування про те, що в результаті словотворення, одним із засобів якого виступає наголос, виникають слова з однаковим фонемним складом, але різною акцентуацією⁹, що наголос є засобом творення іменників, тобто про існування акцентуаційного способу словотворення (з наведенням відповідних прикладів)¹⁰. З цього приводу на міжвузівській науковій конференції з питань східнослов'янського іменного словотвору (Запоріжжя, 1974) навіть розгорілася наукова дискусія. Однак потім ніхто з дериватологів ні підтверджував, ні заперечував дію акцентуаційного способу словотворення в українській мові. Правда, в одному з підручників акцентуаційним способом пояснюється утворення омографів *зімок* — *зімок*, *жила* — *жила*, *мука* — *мука*, *приклад* — *приклад*, але *бігом* (ім.) — *бігом* (присл.), *слідом* (ім.) — *слідом* (присл.)¹¹.

⁴ Про таке розмежування за допомогою наголосу займенників і прислівників із префіксом *ні-* писав О. Синявський (*Синявський О.* Норми української літературної мови. — К., 1931. — С. 73; 112–113).

⁵ *Рудницький Я.* Український наголос як функційна проблема. — Прага, 1942. — С. 10–13.

⁶ *Митрополит Іларіон.* Український літературний наголос. — Вінніпег, 1952. — С. 15–16.

⁷ *Ковалик І. І.* Вчення про словотвір. — Л., 1958. — С. 65; *Самійленко С. П.* Нариси з історичної морфології української мови. — К., 1964. — Ч. 2. — С. 14, 54; *Винницький В. М.* Дистинктивні функції ударення в сучасному українському літературному мові : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Л., 1973. — С. 20.

⁸ *Самійленко С. П.* Знач. праця. — С. 54.

⁹ *Винницький В. М.* Дистинктивні функції ударення... — С. 20.

¹⁰ *Винницький В. М.* Наголос як засіб творення іменників жіночого роду в українській мові // Тези доп. та повідомлень міжвуз. наук. конф. з питань східнослов'ян. іменного словотвору. — К., 1974. — С. 56–57.

¹¹ *Корунець І. В.* Порівняльна типологія англійської та української мов. — К., 1995. — С. 76.

У науковій і навчально-методичній літературі при трактуванні лексико-семантичного способу словотворення, основним засобом якого є, як відомо, зміна лексичного значення твірного слова при збереженні його звукового оформлення, зазначено, що цей спосіб належить до діахронного і діє протягом тривалого періоду існування слова, коли різні його значення переосмислюються (полісемія) і розщеплюються на омонімі (омонімія)¹². Серед омонімів виділяються омографи (графічні омоніми) — «різні слова або їхні форми з однаковим написанням при відмінності звучання (залежно від різного місця наголосу): *кóлос* і *колóс*, *підсу́мок* і *підсу́мок*, *дорóга* (ім.) і *дорога́* (від *дорогий*)»¹³. І не випадково є така кваліфікація лексико-семантичного способу словотворення у найновішій «Термінологічній енциклопедії»: «Лексико-семантичний спосіб є переосмислення значення слова без зміни морфемного складу шляхом метонімізації, метафоризації, семантичної конденсації»¹⁴. Тут фактично йдеться передусім про полісемію, хоч в іншому місці при поясненні *омонімів* (*омонімії*) існує тлумачення, що «у випадках збігу письмового вигляду слів *омоніми* названі *омографами* (*мукá* і *му́ка*)», але про їх виникнення (утворення) не говориться¹⁵.

Аналізуючи наведені вище приклади, які подаються при висвітленні омографів, фонетико-акцентуаційного, лексико-семантичного способів словотворення, варто розглянути їх на словотвірному рівні — з погляду утворення, визначивши час, шлях і причини утворення. При цьому визначити роль наголосу як суперсегментного явища, адже тут не можна говорити про якусь його додаткову функцію, бо наголос сприймається разом із словом й окремо не існує. У цих випадках він стимулює і водночас закріплює утворення нового слова шляхом розщеплення семантики вихідного (твірного) слова, напр.: *при́клад* — *прикла́д*, *му́ка* — *мукá*, *ри́бний* — *рибни́й* і под. Тому в цьому ряді не можуть бути такі омографи, як: *те́пло* — *теплó*, *жи́ла* — *жилá*, *дорóга* — *дорога́*, оскільки в наведених парах існує збіг ідентичних за своїм фонемним (графемним) вираженням різних частин мови, що належать до неоднакових акцентуаційних парадигм, тобто мають свою акцентуацію і різне утворення. Не можуть виступати у названому ряді омографів і пари типу *за́мок* — *замóк*, *кóлос* — *колóс* і под., тому що вони виникли не на українському ґрунті, а в результаті запозичень з інших мов слів *за́мок*, *колóс*, тобто у згаданих парах існує збіг тотожних за графемною будовою іменників, у яких наголос виконує значеннєву (смыслорозрізнявальну) функцію. Кожний із таких і подібних українських іменників належить до певного акцентного типу, а відповідні запозичені слова, увійшовши до нашої мови зі своїм наголошуванням (наголосом мови-джерела чи мови-посередника), уписалися в інший акцентний тип, хоч потім на ґрунті говорів української мови зазнали різних акцентуаційних взаємовпливів, аналогій тощо. Це явище не зумовлене внутрішніми законами розвитку української мови, а лише акцентуаційними особливостями (протиставленнями).

Про значеннєву (смыслорозрізнявальну) функцію українського наголосу захищено кандидатську дисертацію, де схарактеризовано роль наголосу при утворенні нових слів у процесі історичного розвитку мови внаслідок розщеплення чи розширення значень вихідного слова¹⁶. Однак тут з'ясовано розрізнявальні (словорозрізнявальну, форморозрізнявальну та семантико-граматичну), а не

¹² Українська мова : Енциклопедія.— 2-е вид., випр. і доп. / Ред. кол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова).— К., 2004.— С. 306.

¹³ Там же.— С. 436.

¹⁴ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Термінолог. енциклопедія.— Полтава, 2006.— С. 574.

¹⁵ Там же.— С. 425, 426.

¹⁶ Винницький В. М. Дистинктивные функции ударения...

словотвірну функції словесного наголосу, хоча дослідження в цьому плані проведено. Проте у праці чітко визначено, в яких випадках наголос служить лише засобом розпізнавання значень фонемно (графемно) ідентичних слів, а де він виступає словотворчим засобом при утворенні нових слів, тобто виконує словотворчу функцію. Наприклад, у сучасній українській літературній мові диференціюються за допомогою наголосу лексеми *замók* (пристрій для замикання) і *зámок* (фортеця, будівля). Іменник *зámок* зберігає наголос польської мови (*zamek*), з якої він запозичений¹⁷. В «Острозькому літописці» форма родового відмінка однини *зámку* (палацу) виступає з кореневим наголошуванням під датою — 1536 р.¹⁸, але цей іменник в українській мові вживається ще з 1389 р.¹⁹ У пізніших акцентованих пам'ятках він має таку ж акцентуацію в однині й множині: *зámку* (Зін. Прип.²⁰, 236); *зámки* (Зін. Прип., 146), а іменник *замók* засвідчений із первісним наголосом: *замókъ* (Зін. Прип., 225); *замкáхъ*, місц. мн. (Зін. Прип. 309). О. Соболевський, говорячи про польське походження іменника *зámок*, пояснює, що польське *zamek* відповідає німецькому *Schloss*. А коли це німецьке слово набуло значення фортеці, то й польське *zamek* почало вживатися з такою ж семантикою²¹. І. Верхратський наводив іменники *зámок* — *замók* у прикладах слів з однаковим звуковим складом, але різним наголошуванням²², а Р. Нахтігал підкреслював, що диференціація слів *зámок* — *замók* виникла ще в давні часи²³. У південно-західних говорах української мови не відбувається розмежування семантики наведених іменників за допомогою наголошування: *замók* (у дверях)²⁴ і *зámок* (у дверях)²⁵; *замók* (будівля)²⁶. В. Латта у східній частині українських говірок Східної Словаччини засвідчує *зámок* (на дверях)²⁷. Словник Є. Желехівського і С. Недільського також подає *зámок* (пристрій для дверей; палац) (1, 257).

Отже, семантична диференціація іменників *зámок* — *замók* за допомогою акцентуації виникла в українській мові внаслідок запозичення з польської мови слова *зámок*, а не розщеплення чи розширення значень вихідного слова. Тому в цьому випадку наголос виконує значеннєву (смыслоразрiзнявальну), а не словотвірну функцію, бо не має жодного відношення до словотворення.

Те саме стосується і пари іменників *кóлос* (колосок) — *колóс* (велетень), де слово *колóс* — іншомовного походження (запозичене із західнослов'янських мов)²⁸.

В українській мові наголос відіграє лише значеннєву (а не словотворчу) роль в іменниках іншомовного походження, які збігаються за своїм фонемним складом, але мають різне значення і походять з однієї якоїсь мови, напр.: *кредіт* (прибутковий рахунок) — *кредіт* (позика). Це іменники латинського похо-

¹⁷ Етимологічний словник української мови : У 7 т.— К., 1985.— Т. 2.— С. 232.

¹⁸ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— К., 1971.— С. 126, 129.

¹⁹ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— К., 1977.— Т. 1.— С. 378.

²⁰ Список скорочень див. у кінці статті.

²¹ Соболевский А. Русские заимствованные слова.— СПб., 1891.— С. 116.

²² Verchratskij I. Ein weiterer Beitrag zur Betonung im Kleinrussischen // Arch. für slav. Philol., 1879.— Bd 3.— S. 385.

²³ Nachtigall R. Akzentbewegung in der russischen Formen — und Wortbildung. Substantiwa auf Konsonanten.— Heidelberg, 1922.— S. 184.

²⁴ Верхратський І. Говір батюків.— Л., 1912.— С. 267.

²⁵ Верхратський І. Про говір долівський // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка.— Л., 1900.— Т. 35–36.— Кн. 3–4.— С. 64.

²⁶ Пура Я. О. Деякі особливості наголосу в говорах західної Дрогобиччини // Наук. зап. філол. ф-ту Ров. пед. ін-ту, 1961.— Т. 5.— С. 237.

²⁷ Латта В. II. Система наголосу українських говірок Східної Словаччини // Українська діалектологія і ономастика.— К., 1964.— С. 112.

²⁸ Вишницький В. М. Дистинктивні функції ударення...— С. 6.

дження. Слово *кредит*, утворене від 3-ї особи однини теперішнього часу латинського дієслова *crēdere* (лат. *crēdit* — «він довіряє»), зберігає наголошування кореневого голосного, а *креді́т* походить від латинського іменника *crēditum* і має однаковий із ним наголос²⁹.

Тільки значеннєву, а не словотвірну функцію в українській мові наголос виконує і у фонемно ідентичних парах іменників, які мають неоднакову семантику і походять із двох різних мов, напр.: *атлас* (зібрання географічних карт) — *атлас* (тканина). Іменник *атлас* походить від гр. *Átlas*³⁰, а *атлас* — від араб. *atlas*³¹. Обидва зберігають наголос першоджерел.

Функційне навантаження наголосу слів різних морфологічних класів (іменників усіх трьох родів, прикметників, займенників, дієслів, прислівників), які збігаються за своїм фонемним вираженням, але мають різне наголошування і утворилися на ґрунті української мови упродовж історичного життя шляхом розщеплення чи розширення семантики, зумовлене іншими лінгвальними чинниками — внутрішніми законами розвитку мови. У таких випадках утворюються нові слова, і наголос стимулює (зрушує) цей процес і водночас закріплює, оскільки слово спершу з двома значеннями має один наголос, потім виникає подвійне акцентування (значення зберігається) і згодом з'являються два слова з різними значеннями і наголосами. Однак цей процес проходить повільно і поступово, часто супроводжуючись ваганням у наголошуванні на рівні усного літературного (тим більше розмовного, побутового) мовлення (а усне мовлення завжди ширше розуміє норму). Ще ширшим таке вагання наголосу може бути в українських говорах. Лексикографи намагаються засвідчити відповідне наголошування, закріплюючи наголос за певним значенням слова. Так протягом історичного розвитку української мови утворюються нові слова, де наголос бере чи не найактивнішу участь у такому процесі словотворення, бо виступає словотворчим засобом, за допомогою якого утворюються з одного слова два нових. Тут наголос є таким самим словотворчим засобом, що й інші засоби словотворення (префікси, суфікси тощо). Отже, якщо існує засіб словотвору, є підстави твердити і про спосіб словотворення, який можна назвати акцентуаційним. При цьому слід визначити його місце в системі інших способів словотворення, зокрема співвідношення з лексико-семантичним способом: чи він виступає його різновидом, чи має окремий статус. На підтвердження думки про виділення (існування) акцентуаційного способу словотворення в українській мові можна навести ряд фактів.

Так, іменник *приклад* у значенні «зразок, додаток» в українських акцентованих пам'ятках зафіксований із різним акцентуванням. У XVI ст. він уживається здебільшого з наголошеним префіксом — *при́клад* (Кл. Остр., 203, 207, 209, 215), *при́кладов* (Кл. Остр., 202), а пізніше, у XVII–XVIII ст., — має префіксальний і кореневий (переважно у непрямих відмінках) наголос: *при́кладь* (Бер., 98) і *прикля́дь* (Сл. Лекс., 494), *прикля́да*, *прикля́ду* (Бер., 98), *прикля́дом* (Рад., 56). У лексикографічних працях кінця XIX — початку XX ст. названий іменник зареєстрований із неоднаковою акцентуацією і значенням (деякі подають різні значення): *при́клад* (Біл.-Нос., 299) (зразок; додаток); *при́клад* (Левч., 125) (зразок) — *прикля́д* (додаток); *при́клад* (Желех., 11, 85, 237, 747) (зразок; у рушниці); *прикля́д* (Ум., Сп., 788) (у рушниці); *при́клад* (Грінч., 111, 419) (зразок);

²⁹ Цимбалюк Ю. В. Віддієслівні іменники латинського походження в українській мові // Іноземна філологія.— Л., 1971.— Вип. 24.— С. 76.

³⁰ Грот Я. Филологические разыскания.— СПб., 1876.— Т. 2.— С. 420; Кардашевский С. М. Дифференциация значений слов по месту ударения // Рус. яз. в шк.— 1964.— № 1.— С. 24.

³¹ Fremdwörterbuch / Red. H. Klien.— Leipzig, 1961.— S. 56.

приклад (Голоск., 318) (без вказівки на значення). Цікаво, що «Правописний словник» за ред. О. Панейка (Л., 1941, с. 562) (а це фактично передрук «Правописного словника» Г. Голоскевича, що його видало Державне видавництво України в Києві 1931 р.) наводить: *приклад* (без вказівки на значення) — *приклад* (у рушниці). І. Огієнко рекомендував: «*Приклад*, а не *приклад*; арх. *прімір*. Нехай це стане тобі за *приклад*, рідше *прикладом*»³². Усі пізніші українські словники послідовно диференціюють семантику аналізованих іменників за допомогою наголосу: *приклад* (УРС, IV, 361; Погр., 443–444; РУС, II, 712, 719; СУМ, VII, 636; УЛВН, 502; УОС, 692; Головащ., 224 та ін.) (окремий випадок; зразок; математичний вираз) — *приклад* (кінець ложка у рушниці).

Як свідчить наведений матеріал, в іменниках *приклад* — *приклад* наголос виконує не лише значеннєву функцію, а відіграє словотворчу роль (є словотворчим засобом), оскільки у процесі історичного розвитку української мови в результаті розщеплення семантики вихідного (твірного) слова *приклад* (зразок; додаток) за допомогою наголосу утворилися іменники *приклад* — *приклад*, що мають різне значення. В українській мові обидва іменники, крім цього, розширили свою семантику, функціонуючи як терміни: *приклад* — математичний, а *приклад* — військовий.

Цікаво, що іменники *му́ка* (страждання) — *мука́* (борошно) часто подаються разом із прикладами типу *за́мок* — *замо́к* і под. на підтвердження існування омографів або слів, у яких наголос виконує смислорозрізнявальну функцію. Однак процес утворення цих пар фонемно ідентичних іменників із різним наголосом зовсім інший.

Праслов'янське *та́ка*, старослов'янське *та́ка* мали баритоновану акцентну парадигму³³. У давньоруській мові (XIV ст.) уже простежується диференціація за наголосом і значенням: в *му́ку*, *моу́кы*, зн. мн., в *моу́ках* (стражданнях) — в *моуцѣ́* (борошно)³⁴; *му́ка* (страждання) — *мука́*, в *муцѣ́*, в *муцѣ́* (борошно)³⁵. Ще в XVII ст. у російських пам'ятках у значенні «борошно» виступає подвійне наголошування: *му́ка*, *му́ку* (при частішому *муку́*), в *му́кѣ́*, а також *муко́ю*, *муки́*, зн. мн.³⁶, а в значенні «страждання» — *мука́*³⁷.

У «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.»³⁸ аналізована пара іменників ще не засвідчена, а в українських акцентованих пам'ятках із XVI — першої половини XVII ст. (і далі) уже знаходимо розмежування: *му́ку* (Кл. Остр., 211), *моу́кою*³⁹, *му́ки* (Волк., 97, 124; Кл. Зин., 15, 212), *моу́къ*⁴⁰ (страждання) — *муку́* (Кл. Зин., 112) (борошно).

В. Даль, подаючи слова *му́ка* (страждання) — *мука́* (мелене хлібне зерно), значення іменника *му́ка* пов'язує із *му́чить* (дія — *му́ченье*, а *муче́нье* — *му́ка*), при цьому він ставить питання: чи *мука́* не від *му́ка*?⁴¹

³² Огієнко І. Український стилістичний словник. — Л., 1924. — С. 315.

³³ Дыбо В. А., Замятина Г. И., Николаев С. Л. Основы славянской акцентологии. — М., 1990. — С. 216.

³⁴ Ушаков В. Е. Акцентологический словарь древнерусского языка XIV века. — М., 1990. — С. 194.

³⁵ Колесов В. В. История русского ударения. — Ленинград, 1972. — С. 8, 18, 27.

³⁶ Там же. — С. 30, 56.

³⁷ Там же. — С. 9.

³⁸ Словник староукраїнської мови XVI–XVII ст. — К., 1977–1978. — Т. 1–2.

³⁹ Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Л., 2005. — Вип. 12. — С. 79.

⁴⁰ Там же. — С. 115.

⁴¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1956. — Т. 2. — С. 356, 363.

В. Охримович пояснює, що слово *мука*, утворене від кореня *мьн-* (= *мнути*), має двояке значення: якщо означає «страждання», має акцент на корені — *му́ка*, а якщо «борошно», то наголос падає на закінчення — *мука́*. У першому випадку кореневий наголос відповідає значенню діяльному, активному: *му́ка* означає дослівно: «“те, що мене = розчавлення”», а в другому випадкові акцент закінчення відповідає значенню страждальному, пасивному: *мука́* означає дослівно: “те, що є зім’яте = розчавлене”»⁴².

Лексикографічні праці середини XIX–XX ст. послідовно розмежують: *му́ка* (страждання) — *мука́* (борошно) (Біл.-Нос., 60, 284; Желех., I, 457; Ум. Сп., 450, 451; Грінч., II, 453; УРС, II, 551; Погр., 309; РУС, I, 695; СУМ, IV, 824; Орф. 1994, 383 та ін.). «Правописний словник» Г. Голоскевича фіксує *му́ка* (від *му́чити*) — *мука́* (борошно) (С. 220).

Цікаво, що етимологічні словники неоднаково кваліфікують походження іменників *му́ка* — *мука́*, напр.: *му́ка* — запозичене із східнослов’янських мов⁴³, *му́ка* — достовірної етимології не має, генетично, вірогідно, не пов’язане з іменником *мука́*, хоча за звучанням і збігається з ним; *мука́* — сучасна його форма розвинулася із праслов’янського *та́ка*⁴⁴, *мука́* — утворене від тієї ж основи, що й слово «м’який», *мука́* буквально означає «м’яка»; *му́ка* — того ж походження, що й слово *мука́*⁴⁵; *му́ка* — праслов’янське *та́ка* «мука», очевидно, пов’язане з *та́ка* «борошно»⁴⁶.

Як показує фактичний матеріал, іменник *мука*, який у праслов’янській (старослов’янській) мовах мав баритоновану акцентуацію, згодом починає вживатися у значеннях «кара, страждання» і «борошно», а розрізнення за допомогою наголосу виступає з XIV ст. у давньоруській мові. В акцентованих пам’ятках української мови кінця XVI — першої половини XVII ст. простежується диференціація за наголосом: *му́ка* (страждання) — *мука́* (борошно). У російських пам’ятках XVII ст. навіть засвідчено двояке наголошування у значенні «борошно» — *му́ка* (але частіше *мука́*) і *мука́* (страждання). Розбіжності, які існують стосовно пояснення етимології іменників *му́ка* — *мука́*, наптовхують на думку, що обидва слова однакового походження і пов’язані із *му́чити* (утворені від кореня *мьн-*, що дорівнює *мнути*), тобто близькі до тлумачення В. Даля і В. Охримовича.

Функційне навантаження наголосу як словотворчого засобу виявляється і в інших іменниках, наприклад, префіксальних іменниках жіночого роду на *-ка*, іменниках середнього роду (як непохідних, так і афіксальних)⁴⁷ тощо.

Наголос виконує досить широку словотворчу функцію (служить словотворчим засобом) також у прикметниках. Так, наприклад, утворилися прикметники *ри́бний* — *рибні́й* у результаті розщеплення значень слова *ри́бний*. Давніші українські словники реєструють лише прикметник *ри́бний*, не розмежовуючи значень: *ри́бний* (Желех., II, 801) (*ри́бний* ставок; багатий на рибу), *рибні́й* (Ум., Сп.,

⁴² Охримович В. Про наголос в українсько-руській мові // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка.— Л., 1900.— Т. 33.— С. 13.

⁴³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1971.— Т. 3.— С. 6–7.

⁴⁴ Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка.— К., 1970.— С. 275.

⁴⁵ Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка.— М., 1971.— С. 276.

⁴⁶ Етимологічний словник української мови.— К., 1989.— Т. 3.— С. 531.

⁴⁷ Докладніше про це див.: Склярєнко В. Г. Історія акцентуації іменників а-основ української мови.— К., 1969.— С. 95–99; Винницький В. М. Значеннєва функція наголосу в іменниках жіночого роду // Укр. мова і літ. в шк.— 1975.— № 9.— С. 33–36, 39; Винницький В. М. Хоч слова й написані однаково (наголошування іменників середнього роду) // Культура слова.— К., 1976.— Вип. 10.— С. 83–89; Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові.— К., 1984.— С. 60–65.

901) (місце *ри́бної* ловлі). А словник за ред. Б. Грінченка вже диференціює: *ри́бний* (IV, 15) (місце *ри́бної* ловлі) — *рибний* (багатий на рибу). Показово, що Л. Булаховський у праці «Український літературний наголос (характеристика норми)» зазначеного прикметника не наводить⁴⁸, а в посібнику із сучасної української літературної мови, де ця праця поміщена майже без змін, додає: «Іноді різниця в місці наголосу використовується для диференціації значень: *ри́бний* — рос. ры́бный <...> *рибний* “багатий на рибу”»⁴⁹. І. Огієнко, говорячи про наголошування цих прикметників, зауважує: «Тут виявляється функційне наголосове значення, — відрізнати форми словотворення: *ри́бний* суп (з риби) — *рибний* став (багатий на рибу)»⁵⁰. А Білоштан подає лише прикметник *ри́бний* (риба) без вказівки на значення⁵¹. Сучасні словники (УРС, V, 47; Погр., 480; УЛВН, 553; СУМ, VIII, 528; Орф. 1994, 643; УОС, 746; Головащ., 238 та ін.) послідовно розрізняють: *ри́бний* (приготовлений з риби, призначений для риби, *ри́б'ячий*) — *рибний* (багатий на рибу). Процес утворення аналізованих слів цілком закономірний, оскільки в українській мові здавна у прикметниках на *-ний* простежується два типи наголосу (кореневий і флексійний), що викликає вагання в наголошуванні⁵². Отже, прикметники *ри́бний* — *рибний* утворилися на початку ХХ ст. шляхом розщеплення значень вихідного (твірного) слова *ри́бний* за допомогою наголосу (переміщення наголосу) як словотворчого засобу.

Наголос виступає словотворчим засобом, за допомогою якого внаслідок розщеплення (розширення) значень вихідного (твірного) слова *яко́сь* на українському ґрунті утворилися два прислівники *яко́сь* — *яко́сь*, що мають різну акцентуацію і наголошування.

В українських акцентованих пам'ятках кінця XVI — початку XVIII ст. цей прислівник зафіксовано з наголосом на першому складі кореня: *яко́сь* (Зін. Прип., 59, 101, 171; Поезія XVI–XVII, 154). Лексикографічні праці XIX — початку ХХ ст. подають різну акцентуацію незалежно від значення: *яко́сь*, *яко́сь-то* (Біл.-Нос., 413), *яко́сь* (Левч., 55; Ум., Сп., 338), *яко́сь* (Желех., II, 1113), *яко́сь* (Грінч., IV, 539). Так само і в українській класичній поезії: *яко́сь* (П. Гулак-Артемівський, М. Костомаров, Л. Глібов, І. Манжура, П. Грабовський), *яко́сь* і рідше *яко́сь* (Т. Шевченко, С. Руданський, Леся Українка), *яко́сь* (Ю. Федькович, О. Маковей), *яко́сь* і рідше *яко́сь* (М. Кропивницький, М. Старицький, А. Кримський), *яко́сь* і рідко *яко́сь* (І. Франко): *Яко́сь меркнуть уночі!* (А. Кримський, I, 311), *Яко́сь його син дізнає* (А. Кримський, I, 261, наголос у тексті); *яко́сь* — південно-східне і *яко́сь* — галицьке⁵³.

У сучасних діалектах виступає неоднакова акцентуація: у південно-східних говорах аналізований прислівник має наголос на першому складі кореня⁵⁴, а в південно-західних — на другому⁵⁵.

⁴⁸ Булаховський Л. А. Український літературний наголос (характеристика норми).— К.; Л., 1947.— С. 24.

⁴⁹ Булаховський Л. А. Наголос // Курс сучасної української літературної мови.— К., 1951.— Т. 1.— С. 499.

⁵⁰ Митрополит Іларіон. Знач. праця.— С. 166.

⁵¹ Білоштан А. П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові.— К., 1958.— С. 28.

⁵² Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй.— Х., 1970.— С. 88.

⁵³ Verchratskij I. Op. cit.— С. 390; *Верхратський І.* Про говор батюків.— Л., 1912.— С. 20.

⁵⁴ Вашенко В. С. Полтавські говори.— Х., 1957.— С. 479.

⁵⁵ Пура Я. О. Деякі особливості наголосу в говорах західної Дрогобиччини // Наук. зап. філол. ф-ту Ров. пед. ін-ту, 1961.— Т. 5.— С. 17, 63; *Залеський А. М.* Частка *-ся* у південно-західних говорах української мови // Українська діалектна морфологія.— К., 1969.— С. 107, 108.

У сучасній українській літературній мові простежується розрізнення прислівників *якось* — *якось* за допомогою наголошування. Так, одні словники (УРС, VI, 571; УЛВН, 722) чітко розмежують *якось* (невідомо як, як-небудь) — *якось* (одного разу). Подібну диференціацію фіксують ще деякі джерела (Погр., 637; Орфоеп., 628), але в них слово *якось* наведено у значенні «невідомо як, як-небудь; одного разу, колись» і *якось* також у значенні «одного разу, колись». Таке тлумачення дещо утруднює розуміння семантики і водночас розрізнення за допомогою акцентування наведених слів. Інші праці (РУС, I, 532; Орф., 854; СУМ, XI, 641; Орф. 1994, 862; Головащ., 317) засвідчують *якось* «невідомо як, як-небудь» — *якось* і *якось* «одного разу, колись».

«Практичний словник синонімів української мови» С. Караванського (С. 469) подає варіантний наголос — *якось* у будь-якому значенні. Поетична практика ХХ ст. (та й усне літературне мовлення) послідовно не підтверджує згаданої диференціації за допомогою наголосу. Одні поети (В. Сосюра, Євген Маланюк, Олександр Олесь, В. Мисик, Н. Забіла, І. Муратов, Я. Шпорта, М. Нагнибіда, С. Олійник, Д. Павличко, Р. Братунь, Л. Костенко, В. Симоненко) незалежно від значення наголошують *якось*, інші (П. Тичина, М. Рильський, Б. Лепкий, Микола Вороний, М. Бажан, М. Зеров, М. Руденко, П. Усенко, Л. Первомайський, П. Воронько, В. Бичко, Б. Олійник, І. Драч, П. Скунець) розрізняють *якось* (невідомо як, як-небудь) — *якось* і *якось* (одного разу, колись): «Ще й ходить *якось* вихилясом», «Оповідав він *якось*», «*Якось* у тітоньки нудної...» (М. Рильський).

Отже, значеннева диференціація за допомогою наголосу прислівників *якось* — *якось*, що виникла в першій чверті ХХ ст. унаслідок розщеплення значень вихідного (твірного) слова *якось*, не завжди сприймається на рівні усного літературного (та й поетичного) мовлення. Тому нормативним із сучасного погляду є наголошування *якось* у будь-якому значенні і прийнятним у значенні «одного разу, колись» можна вважати також наголос *якось*.

Таким чином, треба чітко диференціювати омографи (графічні омоніми), які виникли шляхом змін фонетичної будови слова, через збіг граматичних форм слів різних морфологічних класів або слів різномовного походження і які утворилися внаслідок розщеплення чи розширення значень вихідного (твірного) слова, що існують у межах різних частин мови (іменниках усіх трьох родів, прикметниках, займенниках, дієсловах, прислівниках). Вони не можуть виступати в одному й тому ж ряді, оскільки перші з них — це гетерогенні омографи, які, маючи неоднакове наголошування, але ідентичну фонемну (графемну) структуру, належать до різних акцентуаційних парадигм, тобто це просто збіг двох фонемно тотожних слів із різним значенням і наголосом у межах однієї або різних частин мови. І тут наголос жодної ролі при їх виникненні не відіграє, а тільки диференціює значення. У переважній більшості випадків гетерогенні омографи виступають на синхронному зрізі, і лише деякі постали або внаслідок запозичень одного з фонемно однакових слів з іншої мови (а в українській мові існувало з такою ж фонемною будовою своє слово), або запозичень із двох різних мов, які на українському ґрунті збіглися за своїм фонемним вираженням, зберігаючи акцентуацію мови-джерела чи мови-посередника. І тільки зрідка такі омографи виникали в результаті різних фонетичних процесів.

Другий тип — це гомогенні омографи, що утворилися в процесі історичного розвитку української мови шляхом розщеплення (частіше) і розширення (рідше) семантики вихідного (твірного) слова. Вони виступають на діахронному зрізі і тільки в межах слів якогось одного лексико-граматичного розряду. Це явище зумовлене лінгвальними чинниками — внутрішніми законами розвитку мови, оскільки протягом історичного життя української мови утворилися нові слова.

І тут наголос відіграв важливу роль, бо постійно супроводжував і закріплював цей процес аж до утворення з одного слова двох різних за значенням і наголошуванням слів, тобто до утворення (а не виникнення) омографів. Функція наголосу в гетерогенних і гомогенних омографах різна: у перших — дистинктивна (значеннева, семантико-граматична), бо генетично гетерогенні омографи (як і омоніми взагалі) — це слова, семантично не пов'язані між собою, а в других (гомогенних) наголос виконує словотвірну функцію. Це функційне навантаження наголосу і характеристика омографів як лексичного явища.

Із словотвірного погляду гетерогенні омографи не можуть бути ні об'єктом, ні предметом аналізу. На цьому рівні дослідженню підлягають лише гомогенні омографи, оскільки в них наголос (переміщення наголосу) служить словотворчим засобом при утворенні слів різних морфологічних класів унаслідок розщеплення (розширення) значень вихідного (твірного) слова, тобто від одного — твірного, мотивуючого — слова (у межах певного лексико-граматичного розряду) утворюється інше, похідне, мотивоване. Отже, це — деривація, деривація діахронна, бо у процесі історичного розвитку мови утворюються нові слова, а наголос виступає таким самим словотворчим засобом, що й префікси, суфікси тощо.

Однак наголос є суперсегментним явищем і не сприймається окремо, а разом із словом, тому що він стимулює, зрушує і водночас супроводжує та закріплює цей процес словотвору, бо якби за допомогою наголосу як словотворчого засобу не закріпилася поява нового (похідного) слова (а не нового значення слова) шляхом розщеплення значень твірного (а відношення мотивації тут незаперечні), то не можна було б сприйняти утворення (і розмежування) з одного слова двох нових з однаковою фонемною будовою. Тому в цих випадках є підстави вважати існування (дію) акцентуаційного (наголосового) способу словотворення, який займає окреме місце не лише в лексико-семантичному, а й серед інших способів словотвору української мови.

На користь акцентуаційного способу словотвору свідчить також те, що при лексико-семантичному словотворі упродовж історичного життя слова різні його значення переосмислюються (виникає полісемія) і розщеплюються (виникає омонімія), і ці процеси відбуваються без участі наголосу. Лексико-семантичний словотвір не має жодного відношення до виникнення гетерогенних омографів (їх із словотвірного погляду не можна розглядати взагалі). Гомогенні ж омографи, в яких наголос бере активну участь у процесі їх утворення — виступає словотворчим засобом, — досі є предметом аналізу лексико-семантичного способу словотворення. Однак для глибокого і всебічного наукового (діахронного) дослідження гомогенних омографів, визначення часу і шляхів їх утворення і при цьому чіткого розмежування з омографами гетерогенними варто, на нашу думку, розглядати цю категорію фонемно ідентичних слів (гомогенні омографи) різних морфологічних класів (іменників, прикметників, займенників, дієслів, прислівників) не серед лексико-семантичного словотвору, а з погляду акцентуаційного способу словотворення, визначивши окремий його статус.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бер. — *Беринда П.* Лексикон славеноросскій.— К., 1627 / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом).— 271 с.
- Біл.-Нос. — *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1966.— 421 с.
- Волк. — *Волкович І.* Розмышляньє, 1631 // Резанов В. Драма українська.— К., 1926.— С. 91–127.
- Головац. — *Головащук С. І.* Словник наголосів.— К., 2003.— 319 с.
- Голоск. — *Голоскевич Г.* Правописний словник.— Нью-Йорк та ін., 1994.— 460 с.

- Грінч. — Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка.— К., 1907–1909.— Т. 1–4.
 Желех. — *Желеховський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 1–2.
 Зін. Прип. — *Зіновійв К.* Вірші. Приповісті посполиті (XVII–XVIII ст.).— К., 1971.— 389 с.
 Кл. Зин. — Вірші Климентія Зиновієва сина (кінець XVII — початок XVIII ст.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Л., 1912.— Т. 7.— С. 1–215.
 Кл. Остр. — Незвісний твір Клирика Острозького.— Острог, 1599 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Л., 1906.— Т. 5.— С. 201–229.
 Л. Зиз. — *Зизаній Л.* Лексис, 1596 // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1964 (стародрук, перевид. фото-мех. способом).
 Левч. — *Левченко М.* Опыт русско-украинского словаря.— К., 1874.— 188 с.
 Орф. — Орфографічний словник української мови.— К., 1978.— 856 с.
 Орф. 1994 — Орфографічний словник української мови.— К., 1994.— 864 с.
 Орфоеп. — *Погрібний М. І.* Орфоепічний словник.— К., 1984.— 629 с.
 Погр. — *Погрібний М. І.* Словник наголосів української літературної мови.— К., 1964.— 639 с.
 Рад. — *Радивилівський А.* Огородок.— К., 1676 (стародрук).
 РУС — Російсько-український словник.— К., 1968.— Т. 1–3.
 С. Зиз. — *Зизаній С.* Казанье святого Кирилла.— Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Л., 1906.— Т. 5.— С. 31–200.
 Сл. Лекс. — *Славинський Є., Корецький-Сатановський А.* Лексикон славено-латинський (середина XVII ст.) // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1973.— С. 421–540.
 СУМ — Словник української мови.— К., 1970–1980.— Т. 1–11.
 УЛВН — Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник.— К., 1973.— 724 с.
 Ум., Сп. — *Уманець М., Спілка А.* Словарь російсько-український.— Л., 1893.— 1143 с.
 УОС — Український орфографічний словник.— К., 2002.— 1006 с.
 УРС — Українсько-російський словник.— К., 1953–1963.— Т. 1–6.

(Дрогобич)

V. M. VYNNYTSKYI

ON THE ACCENTUAL TYPE OF WORD FORMATION

The article focuses on the functional role of the word-stress in the process of delimitation and analysis of the two types of homographs. This problem has been discussed from the word-formative point of view and the word-stress has been defined as a word-formative device which helps to form new words of different morphological classes. The question of the existence of the accentual word-formation has been raised, its status defined.

Keywords: homographs, word-stress, word-formative device, accentual word-formation.